

W

 σάλατι πωλ' προστομλοτονή γωνι μεδε μος άπωροισατων προσάποδοχην· ο μη χαλιφαιτομ κλοφ
 σινδομαλαβινη ήράκε το γώμορεκ του μαμαείου ετή άιμοροχοισαμ. άμυτιπής ύπερε τοιστη
 τραπέζιοφομς· ή πωλουεπή του εδάφου· την κλειδαπνηση γωμω κοςάδεμου, αυτόση ύμασ

Przemysław Marciniak

Taniec w roli Tersytyesa

Studia nad satyrą bizantyńską

ηαυταυηροσω ηεοξου ηεκασιγη πρεσ· τοισ μεταμμεβαουσι μετεδγοδσαμ· τσομοχραμτων
 ο ύπευ καταπαύθου πεσομνηριων· τούτοη τομ μαρονή άασμ· σινέβηποτε ήγνατίω
 τσομακαρίτη σιωπητήσαι κατατηρόδομ· πρι άεχη· μετα του ήραητικού κληρου και της λι της ά
 ερχομένο· ο η ήσορο γένυλλος· ή τομ εσα μακαυήρ υφρη άεως· μηδέ νύποσε ή άμεροσ φε
 λόν η άματείλασ μετα του σινώ αώτο σιμμετην· άστομ ατε ροισέ χρη το τοισ κροισμασι· και
 τοισ άάεισέ κέ ημοισηλοδορίαισ και άφαιδέ σήνέ βυλλέσ ή κμασ η

WYDAWNICTWO
 UNIwersYTETU ŚLĄSKIEGO
 KATOWICE 2016

Taniec w roli Tersytyesa

NR 3420

Przemysław Marciniak

Taniec w roli Tersytyesa

Studia nad satyrą bizantyńską

Redaktor serii: Bibliotheca Byzantina
Przemysław Marciniak

Recenzent
Marian Szarmach

Praca sfinansowana ze środków Narodowego Centrum Nauki
przyznanych na podstawie decyzji DEC 2011/03/B/HIS2/03618

Spis treści

Wstęp

~ 7 ~

Satyra w Bizancjum

~ 15 ~

Z kogo się śmiejecie? Z innych się śmiejecie! –
humor w bizantyńskich satyrach

~ 33 ~

Z Samosat do Konstantynopola – Lukian w Bizancjum

~ 55 ~

Bizantyński Lukian – Teodor Prodromos i jego satyry

~ 91 ~

Wesołe podziemia, czyli satyryczna *katabaza* w Bizancjum

~ 131 ~

Zamiast zakończenia – bizantyńska satyra 2.0

~ 163 ~

Appendix I

~ 167 ~

Appendix II

~ 175 ~

Appendix III

~ 183 ~

Bibliografia

~ 205 ~

Wstęp

„Jako całość literatura bizantyńska nie jest wielką literaturą”¹. Na przestrzeni ostatnich lat paradygmat czytania literatury bizantyńskiej uległ jednak zmianie i żaden badacz nie osądziłby jej dzisiaj w podobny sposób. Bizantyniści przestali traktować pogardliwie przedmiot swoich badań, literaturę, którą, według słów Margaret Mullett, uczeni kochali nienawidzić (*love to hate*)². Bizancjum nie jest już epoką pozbawioną poezji, dramatu, czytelników i literatury³. Bizantynistom przestało wystarczać gromadzenie list cytatów i similiów oraz mozolne, chociaż oczywiście cenne i potrzebne, ustalania antycznych źródeł bizantyńskich tekstów. Naiwne „przeżywanie” i „zdroworozsądkowe”

¹ *Bizancjum*. Oprac. N. BAYNES, H.St.L.B. MOSS. Przeł. E. ZWOLSKI. Warszawa 1964, s. 197 (pierwsze wydanie – 1948).

² Najbardziej znanym przykładem jest tutaj oczywiście słynny i nie-szczęśny artykuł C. MANGO: *Byzantine literature as a distorting mirror: an inaugural lecture delivered before the University of Oxford on 21 May 1974*. Oxford 1975, ale wielu innych autorów wyrażało się z równą niechęcią o świeckiej literaturze bizantyńskiej, por. E. TOPPING: *The Poet-Priest in Byzantium*. „Greek Orthodox Theological Review” 14 (1969), s. 40: „From the fourth to the fifteenth century, for a thousand years, the poet priest voiced the ideals and aspirations of Byzantium. While secular poets busied themselves with imitating ancient models only to produce correct but dry verses, the poets of the church wrote vital, original and significant poetry”.

³ M. MULLETT: *No Drama, No Poetry, No Fiction, No Readership, No Literature*. In: *A Companion to Byzantium*. Ed. L. JAMES. Oxford 2010, s. 227. Zob. też M. MULLETT: *Twenty-five years of Byzantine letters, literacy and literature*. In: EADEM: *Letters, Literacy and Literature in Byzantium*. Aldershot 2007, ss. 1–12.

interpretowanie czytanych tekstów ustąpiło pola analizie wykorzystującej wszystkie dostępne metody nowoczesnego literaturoznawstwa⁴. Kolejne gatunki literatury bizantyńskiej – epistolografia⁵, historiografia⁶, hagiografia⁷, poezja religijna⁸ – były analizowane z użyciem współczesnych narzędzi badawczych jako artefakty literackie kultury, która ceniła literaturę (nawet jeśli ta nazwa jest anachroniczna). Jednym z nielicznych gatunków, które nie doczekały się dotąd podobnej kompleksowej analizy, jest literatura satyryczna. Jeszcze pod koniec lat czterdziestych

⁴ Zob. np. E. ALBU HANAWALT: *Dancing with Rhetoricians in the Gardens of the Muses: Notes on Recent Study and Appreciation of Byzantine Literature*. „Byzantine Studies-Études Byzantines” 13 (1986), ss. 1–23; M. MULLETT: *Dancing with Deconstructionists in the Gardens of the Muses: New Literary History vs? „Byzantine and Modern Greek Studies”* 14 (1990), ss. 258–275. Znakomitym przykładem zastosowania współczesnych metod do analizy tekstów bizantyńskich stanowią np. książka S. CONSTANTINO: *Female Corporeal Performances: Reading the Body in Byzantine Passions and Lives of Holy Women*. Uppsala 2005 czy artykuł Ingeli Nilsson wykorzystujący metody badawcze Genette’a (I. NILSSON: *The Same Story, but Another. A reappraisal of literary imitation in Byzantium*. In: *Imitatio-Aemulatio-Variatio. Akten des internationalen wissenschaftlichen Symposions zur byzantinischen Sprache und Literatur* [Wien, 22.–25 Oktober 2008]. Eds. A. RHOBY, E. SCHIFFER. Wien 2010, ss. 195–208).

⁵ Tu wymienić należy przede wszystkim prace Margaret Mullett i Michaela Grünbarta, por. *L’ épistolographie et la poésie épigrammatique: projets actuels et questions de méthodologie*. Dir. M. GRÜNBART, W. HÖRANDNER. Paris 2003; M. GRÜNBART: *Formen der Anrede im byzantinischen Brief vom 6. bis zum 12. Jahrhundert*. Wien 2005.

⁶ Por. niedawną publikację *History as Literature in Byzantium: Papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 2007*. Ed. R. MACRIDES. Farnham 2010.

⁷ Literatura dotycząca bizantyńskiej hagiografii, w tym jej aspektu literackiego, jest niezwykle bogata, dobry pogląd, wraz z bogatym wyborem bibliografii, daje niedawna dwutomowa publikacja *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*. Vols. 1–2. Ed. S. EFTHYMIADIS. Farnham 2012–2014.

⁸ Por. np. D. KRUEGER: *Christian Ritual, Biblical Narrative, and the Formation of the Self in Byzantium*. Philadelphia 2014.

XX wieku F.H. Marshall w książce *Bizancjum* pisał: „Istnieją trzy znaczniejsze utwory prozy bizantyjskiej, które można zaliczyć do satyry”⁹. Te trzy utwory to oczywiście żelazny satyryczny repertuar: *Filopatris*, *Timarion*, *Mazaris*. Trudno poważnie traktować gatunek, który przez tysiąc lat istnienia Cesarstwa objawił się zaledwie trzy razy. Ale niezajomość materiału (w tym czasie Giuditta Podestà rozpoczęła wydawanie satyr Teodora Prodromosa, część z nich była zresztą dostępna w dziewiętnastowiecznych edycjach) to nie jedyny powód, dla którego satyra nie stała się przedmiotem poważnych studiów. W dużo późniejszej historii literatury Jana Olofa Rosenqvista satyra bizantyńska pojawia się wyłącznie w rozdziale poświęconym okresowi od 1025 do 1204 roku przy okazji omawiania twórczości Teodora Prodromosa¹⁰.

W wygłoszonym w 2001 roku wykładzie zatytułowanym *How should a Byzantine text be read* Jakov Ljubarskij stwierdzał, że „[j]est jasne dla każdego, że tradycyjne metody filologii klasycznej (przez które rozumiem właściwą interpretację i emendację tekstu, a także wydobywanie z niego informacji historycznych) mogą i muszą być stosowane przez bizantynistów”¹¹. Ljubarskij, wybitny znawca literatury bizantyjskiej, ma częściowo rację – tradycyjne metody filologii klasycznej mogą być stosowane przy lekturze tekstów bizantyjskich. Ale jednocześnie rosyjski uczony powtarzał stereotypowe opinie, według których wartość literatury jest mierzona jej użytecznością, zdolnością do odgrywania roli lustra, w którym przegląda się cywilizacja – jak napisał wspomniany już Marshall: „Lecz jako zwierciadło cywilizacji bizantyjskiej literatura ta ma nie-

⁹ *Bizancjum*, s. 212.

¹⁰ J.O. ROSENQVIST: *Die byzantinische Literatur vom 6. Jahrhundert bis zum Fall Konstantinopels 1453*. Berlin–New York 2007, ss. 119–124.

¹¹ J. LJUBARSKIJ: *How should a Byzantine text be read*. In: *Rhetoric in Byzantium. Papers from the Thirty-Fifth Spring Symposium of Byzantine Studies, Exeter College, University of Oxford, March 2001*. Ed. E. JEFFREYES. Aldershot 2003, s. 117.

wątpliwie trwałe znaczenie. Nie należy jej oceniać według kryteriów czysto estetycznych lub literackich¹². To właśnie o wyjście z roli zwierciadła, o zwodzenie swoich czytelników oskarżał ją Cyril Mango w *Distorting Mirror*, a teksty satyryczne, często osadzone w antycznych realiach, mogły co najwyżej pełnić funkcję krzywego zwierciadła.

W przypadku satyry zignorowanie jej walorów literackich na rzecz łatwego (lub łatwiejszego) używania takich tekstów jako źródeł historycznych i ignorowania tych utworów, które nie mogły dostarczyć tego typu informacji, jest szczególnie kuszące. Część tekstów satyrycznych traktowano jako kopalnie wiedzy prozopograficznej czy historycznej, efekt takich badań był często chybiony, kiedy poszukiwania rozbiły się o nieistniejące postacie, będące wytworem wyobraźni bizantyńskich twórców. W literaturze naukowej nie ma monografii poświęconej satyrze w Bizancjum – książka Wangosa Papaioannou *Η Σάτιρα στη βυζαντινή λογοτεχνία* (*Satyra w literaturze bizantyńskiej*) nie jest niczym więcej niż streszczeniem utworów satyrycznych poprzedzonym zarysem historii literatury w Bizancjum¹³. Cenną pozycję stanowi dzieło Roberto Romano *La satira bizantina dei secoli XI–XV*, które jest antologią tekstów satyrycznych z krótkim streszczeniem i wyborem bibliografii¹⁴. Słabość książki Romano polega na tym, że teksty greckie to często przedruki z niedoskonałych dziełnastowiecznych wydań¹⁵. René Bouchet opublikował niedawno francuskie tłumaczenie bizantyńskich satyr napisanych w języku wernakularnym¹⁶. Oprócz tłumaczeń

¹² Bizancjum, s. 197.

¹³ W. PAPAIOANNOU: *Η Σάτιρα στη βυζαντινή λογοτεχνία*. Thessaloniki 2000.

¹⁴ R. ROMANO: *La satira bizantina dei secoli XI–XV*. Torino 1999.

¹⁵ Tę lukę częściowo wypełnia nieopublikowany jeszcze doktorat: T. MIGLIORINI: *Gli scritti satirici in greco letterario di Teodoro Prodromo: introduzione, edizione, traduzione e commenti*. Pisa 2010.

¹⁶ R. BOUCHET: *Satires et parodies du moyen âge grec*. Paris 2012.

tekstów powszechnie uznawanych za bizantyńskie (utwory Prodrmosa, *Msza bezbrodego*) w tomie uwzględniono też utwory Stefana Sachlikisa (ur. ok. 1330), greckiego poety żyjącego na rządzonej przez Wenecjan Krecie¹⁷.

Poniższe studium jest w dużej mierze subiektywnym wyborem tekstów, które do tej pory nie cieszyły się zainteresowaniem, oraz analizą ignorowanych aspektów utworów znanych nieco lepiej. Pomiąłem tzw. *Ptochoprodromika* przypisywane dzisiaj już dość powszechnie Teodorowi Prodrmosowi¹⁸. Ich satyryczne aspekty badała Margaret Alexiou¹⁹, która przygotowuje nowe, opatrzone wyczerpującym komentarzem, wydanie wierszy. Nie uwzględniłem też późnych satyr zwierzęco-warzywnych (czyli takich, których bohaterami są nie ludzie, ale zwierzęta, ptaki czy warzywa, np. *Porikologos*, *Pulologos* czy *Zabawna opowieść czworonogów*²⁰), ale charakter tych tekstów jest różny od omawianych przeze mnie „ludzkich” satyr. W centrum mojego zainteresowania pozostawał najwybitniejszy poeta XII wieku – Teodor Prodrmos, którego twórczość pozostaje w Polsce niemal nieznaną, a literatura naukowa mu poświęcona praktycznie nie istnieje²¹.

¹⁷ A.F. VAN GEMERT: *Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του*. „The-saurismata” 17 (1980), ss. 36–130.

¹⁸ Przeciwno autorstwu Prodrmosa zob. H. EIDENEIER: *Tou Ptochoprodromou*. In: *Byzantinische Sprachkunst: Studien zur byzantinischen Literatur gewidmet Wolfram Hörandner zum 65. Geburtstag*. Hrsg. M. HINTERBERGER, E. SCHIFFER. Berlin–New York 2007, ss. 56–76.

¹⁹ M. ALEXIOU: *Ploys of Performance: Games and Play in the Ptochoprodromic Poems*. „Dumbarton Oaks Papers” 53 (1999), ss. 91–109.

²⁰ Brak *Katomyomachii* spowodowany jest faktem przygotowywania w Katedrze Filologii Klasycznej pracy doktorskiej poświęconej temu zagadnieniu. *Zabawnej opowieści czworonogów* poświęcono też obszerne angielskojęzyczne opracowanie – zob. *An Entertaining Tale of Quadrupeds*. Translation and commentary by N. NICHOLAS, G. BALOGLU. New York 2003 (szczególnie ss. 13–19).

²¹ Niedawna rozprawa A. KOTŁOWSKIEJ: *Zwierzęta w kulturze literackiej Bizantyńczyków – Αναβλέψατε εις τὰ πετεινά...* Poznań 2013 zawiera fragment poświęcony m.in. *Katomyomachii* i innym pismom

Poniższa książka powstała dzięki grantowi Narodowego Centrum Nauki DEC-2011/03/B/HS2/03618. Jej ukończenie nie byłoby możliwe, gdyby nie pobyt w Dumbarton Oaks Research Library jako Summer Fellow latem 2015 roku, który umożliwił mi skorzystanie z nieocenionych zbiorów tego znakomitego centrum studiów nad literaturą bizantyńską.

Jednym z trzech apendyksów dołączonych do książki jest pierwsze nowoczesne wydanie satyry Teodora Prodromosa *Bion Prasis*. Pierwsze nowożytnie wydanie, sporządzone przez La Porte-du Theil, ukazało się w 1810 roku w „Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres bibliothèques” 8. Nie spełnia ono współczesnych wymogów edytorskich, poza tym komentarz wydawcy był nader skromny, ponieważ nie identyfikował wszystkich źródeł utworu. Pierwsze nowoczesne wydanie sporządził Tommaso Migliorini w 2010 roku jako część swojej pracy doktorskiej, edycji tekstu towarzyszył obszerny komentarz (głównie gramatyczny) i włoskie tłumaczenie. Praca doktorska Miglioriniego nie ukazała się jednak do tej pory drukiem i pozostaje częścią przepastnych czeluści rzeczywistości wirtualnej. Niniejsza edycja krytyczna została przygotowana przez dra Erica Cullheda z Uniwersytetu w Uppsali, który współpracował ze mną przy realizacji grantu NCN. Jestem mu niezwykle wdzięczny za poświęcenie swojego czasu i zaprzęgnięcie wiedzy i umiejętności znakomitego paleografa do tego zadania.

Prodromosa. Oparta na lekturze imponującej liczby źródeł praca przynosi analizy, z którymi trudno się zgodzić badaczowi wykorzystującemu w pracy nad literaturą bizantyńską współczesne metodologie, a którym, jak można wniesić z żywołowych wywodów, Autorka jest zdecydowanie przeciwna. Tym samym odnoszenie się do wyników prac A. Kotłowskiej byłoby – *nomen omen* – akademicką dyskusją.

Część rozdziałów ukazała lub ukaze się w wersji angielskiej w czasopismach, takich jak „Dumbarton Oaks Papers” 70 (2017), „Byzantine and Modern Greek Studies”, „Byzantinoslavica” 73 (2015) i „EOS”. Tłumaczenie anonimowego *dialogu zmarłych* zostało opublikowane w „Symbolae Philologorum Posnaniensium” 25.2 (2015), uznałem jednak, że dołączenie go do tej publikacji, w nieco zmodyfikowanej postaci, pozwoli czytelnikom lepiej zorientować się, jak bardzo ten tekst różni się od typowych bizantyńskich *katabaz*.

Książki powstają jako efekt lektury innych książek, ale także dzięki rozmowom, poradom i wskazówkom życzliwych ludzi. Jestem wdzięczny moim przyjaciołom – Katarzynie Warcabie, Janowi Kucharskiemu i Nikolaosowi Zagklasowi za pomoc i porady, jakich udzielili w czasie powstawania tego tekstu. Pragnę podziękować także życzliwemu recenzentowi, Profesorowi Marianowi Szarmachowi, za poświęcony czas i uwagi. Wszystkie niedostrzeżone błędy są oczywiście moją winą.

Przekładając wykorzystane w książce greckie teksty, starałem się, aby nie drażniły językiem, o którym znakomity tłumacz Profesor Jerzy Łanowski pisał, że nikt nim nie mówi, ale wszyscy tłumaczą. Nie zawsze się to pewnie udawało, a czasem udawało się za cenę odejścia od literalnego sensu greckiego zdania.

Na okładce: parodia liturgii
w wykonaniu cesarza Michała III (panował 842–867) i jego towarzyszy,
Madryt, Biblioteca Nacional MS. Vitr. 26–2, *Historia* Jana Skylitzesa, fol. 78v.

Redaktor
Agata Sowińska

Projektant
okładki, stron działowych, układu typograficznego oraz łamanie
Paulina Dubiel

Copyright © 2016 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-8012-816-3
(wersja drukowana)
ISBN 978-83-8012-817-0
(wersja elektroniczna)

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Liczba arkuszy drukarskich: 14,25. Liczba arkuszy wydawniczych: 12,0.
Cena 20 zł (+ VAT). Publikację wydrukowano na papierze Alto 80 g/m², vol. 1.5.
Do składu użyto kroju pisma Palatino Linotype oraz Adobe Caslon Pro.
Druk i oprawę wykonano w drukarni: EXPOL, P. Rybiński, J. Dąbek, Spółka Jawna
(ul. Brzeska 4, 87-800 Włocławek)

Przemysław Marciniak

Taniec w roli Tersytyesa ...

Więcej o książce

CENA 20 ZŁ | ISSN 0208-6336
(+ VAT) | ISBN 978-83-8012-817-0